

УДК 159.938.2

ОСОБИСТІТЬ У РОЗВИТКУ: ПОТЕНЦІАЛ СУБ'ЄКТНОСТІ ЯК МОДУС САМОЗМІНЮВАННЯ

Кузікова С.Б., д. психол. наук,
професор, завідувач кафедри практичної психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

У статті розглядається системний феномен самозмінювання особистості. Простежено еволюцію поглядів на розвиток особистості як саморозвиток в психології. Введено поняття «потенціал суб'єктності», через призму якого уточнюється розуміння психологічної сутності саморозвитку особистості та інших семантично близьких понять – розвиток, зростання, формування. Акцентовано увагу на внутрішній детермінованості, суб'єктності особистісного розвитку.

Ключові слова: розвиток, зростання, формування, саморух, внутрішні умови, саморозвиток, потенціал суб'єктності, суб'єкт саморозвитку.

В статье рассматривается системный феномен самоизменения личности. Прослежена эволюция взглядов на развитие личности как саморазвитие в психологии. Введено понятие «потенциал субъектности», через призму которого уточняется понимание психологической сущности саморазвития личности и других семантически близких понятий – развитие, рост, формирование. Акцентируется внимание на внутренней детерминированности, субъектности личностного развития.

Ключевые слова: развитие, рост, формирование, самодвижение, внутренние условия, саморазвитие, потенциал субъектности, субъект саморазвития.

Kuzikova S.B. PERSON IN DEVELOPMENT: POTENTIAL OF SUBJECTIVITY AS A MODE OF THE SELF-TRANSFORMATION

In article considered of systems phenomenon self-development the personality. The evolution of views on self-development of the person in psychology. The concept of “potential subjectivity” through the lens of which is refined understanding of the psychological essence of self-development and other semantically related concepts – development, growth, formation of. The attention is on the inside of determinism, subjectivity of self-development.

Key words: development, growth, forming, self-movement, internal conditions, self-development, potential subjectivity, subject self-development.

Постановка проблеми. Унікальність людини полягає в її здатності брати активну участь у процесі життєдіяльності, а отже, бути її суб'єктом. У понятті «саморозвиток» найбільш яскраво відображається міра участі людини у власній життєтворчості. Сьогодні як у суспільстві, так і в науці відроджується інтерес до внутрішнього світу людини, її духовного життя, потенцій та їх реалізації в життєдіяльності. Епоха соціальних змін і криз, складні умови суспільного життя як ніколи вимагають від кожної людини вибору оптимальної життєвої лінії, розкриття всіх можливостей, збереження цілісності внутрішнього світу та його вдосконалення в гармонії з собою, іншими людьми та життям у цілому. Тому в сучасних дослідженнях не зменшується актуальність «життєвої» проблематики: залишається затребуваним аналіз феноменів особистісного розвитку, духовного зростання, життєвого шляху, життєтворчості особистості з метою пошуку шляхів актуалізації та активізації її саморозвитку. Для вітчизняної психології характерний фундаментальний підхід до психологічних понять. Поняття «розвиток»

є найбільш загальним поняттям, у рамках якого може бути проаналізований саморозвиток.

Мета статті – узагальнити погляди представників різних психологічних напрямів на сутнісне розуміння поняття «розвиток», визначаючи ставлення науковців до міри усвідомленості та самокерованості людиною власного життя, тобто потенціалу суб'єктності. Останнє дасть змогу суттєво доповнити розуміння психологічної сутності феномену особистісного самозмінювання як внутрішньо керованої самоактивності та суб'єктної діяльності людини.

Виклад основного матеріалу. На перший план психологія ставить питання складності, багатовимірності та багаторівневості психічного розвитку людини, питання про рушійні сили, закономірності та детермінанти розвитку психіки, критерії, механізми, форми та напрями розвитку. Розвиток став загальним принципом і методом дослідження всіх проблем психології.

Перші теорії розвитку (К. Бюллер, А. Гезелл, В. Штерн, С. Холл) будувалися в основному на об'єктивних законах еволюції.

В основі цих теорій («теорій рекапітуляції») лежить біогенетичний закон Геккеля: «Онтогенез є коротке і швидке повторення філогенезу». С. Холл вважав, що дитина у своєму розвитку повторює розвиток людського роду. Ідеї С. Холла вплинули на А. Гезелла, К. Бюллера і автора «теорії конвергенції двох факторів» В. Штерна. Тут виділяється позиція А. Гезелла, який визнавав наявність «внутрішньої сили розвитку» – спонтанної, що не піддається навчанню. Залишаючись у рамках преформізму, А. Гезелл визначив послідовність форм поведінки в ході дозрівання і ввів поняття вікової норми. Процес розвитку в цих теоріях має стадіальний характер.

Для іншої групи теорій (З. Фройд, Е. Еріксон, Г. Марі, Р. Ленг, А. Адлер, Е. Фромм) основоположним став принцип епігенетичного розвитку. В основі епігенетичного принципу лежить об'єктивно задана біологічна детермінанта розвитку. У психологічних теоріях З. Фрейда, Е. Еріксона, Г. Меррея, Р. Ленг провідна роль відводиться інстинктивному біологічному джерелу розвитку, де соціальне або травмує, або задає об'єктивну модель виховання та розвитку, або створює умови для несвободи суб'єкта та його відчуження від суспільства. Теорії А. Адлера й Е. Фромма роблять акцент на соціокультурному впливі в процесі розвитку. Розглянуті вище теорії розкривають поступовий характер розвитку, властивий епігенезу, за принципом «драбини істот» Аристотеля.

Далі в психологічних теоріях («теоріях самоактуалізації» К. Гольдштейна, А. Анг'яла та ін.) акцент у розвитку людини все більше зміщується в бік суб'єктивних психологічних детермінант. З об'єктивного боку їх об'єднує ортогенетичний принцип розвитку (еволюція живих організмів відбувається в чітко визначеному напрямі). Об'єктивна причина розвитку полягає в тому, що організація попередніх стадій логічно передбачає організацію наступних стадій.

Суб'єктність у розвитку автори організаційних теорій вбачають у здатності людини орієнтуватися на один головний мотив – самоактуалізацію або самореалізацію. Ортогенетичний принцип відповідає діалектичному принципу спіральності в розвитку.

У психологічних теоріях гуманістичного й екзистенціального напрямку (А. Маслоу, Ш. Бюллер, К. Роджерс, Л. Бінсвангер, М. Босс, В. Франкл, Р. Ленг, К. Купер, Р. Мей, Дж. Бьюдженталь) трактується ідея суб'єктного в розвитку з точки зору реалізації внутрішньої сутності особистості, при цьому враховується задоволення по-

треб, адаптивне самообмеження, творча експансія та внутрішня гармонія. Вічна зміна ідеалів, усвідомлення їх відносності, легкий перехід від одного до іншого, відсутність якоїсь остаточної мети – ось риси існування як принцип розвитку, прийнятий екзистенціальним напрямом.

У теоріях когнітивного напрямку (Ж. Піаже, М. Дональдсон, П. Брайант, Л. Колберг, Л.С. Виготський) розвиток розглядається як еволюція ментальних структур-схем, як спосіб обробки знань, перцептивних образів і суб'єктивного досвіду. Порядок проходження стадій розвитку зумовлений біологічним фактором, пов'язаним із дозріванням. Тут очевидною є стадіальність у розвитку.

Як показує аналітичний огляд, в історії розвитку психології простежується перехід від моделей, що розглядають життя людини в «гедоністичних» мотиваційних координатах «пошук задоволення – прагнення уникнути страждання і болю» (основні психоаналітичні напрями), до моделей розвитку та зростання, що спираються на етичні та аксіологічні принципи.

Дж. Келлі зазначає, що «гедоністичні моделі» розвитку можна розділити на «теорії підштовхування» (або «вила в бік») і «теорії тяги» (або «морквина перед носом») [9, с. 431-478]. У першому випадку вихідний пункт розвитку криється в незадоволенні фізіологічних потребах, які створюють внутрішнє напруження, що породжує «потяг» або «драйв», спонукаючи зняти виниклу напругу шляхом задоволення потреби. Зняття напруги приводить до зникнення внутрішніх мотивів до руху, тому дитину (та й дорослу людину) для забезпечення прогресу в розвитку необхідно весь час «підштовхувати». У другому випадку мова йде про розвиток як прагнення до зовнішніх цілей (влада, перевага, гроші), але ці зовнішні цілі є не більш ніж концептуальні шаблони «его-центрованого» вирішення проблеми отримання максимуму задоволення в умовах конкуренції.

Моделі розвитку та зростання людини орієнтовані насамперед на максимальну реалізацію людського потенціалу та гуманістичних цінностей у сучасній дійсності. При цьому теорія самоактуалізації не відмовляється і від гедоністичного принципу, властивого природі людини, постулюючи прямий зв'язок між реалізацією людиною свого потенціалу, гуманістичними цінностями в діяльності та вищою формою задоволення життям (піковими переживаннями). У цьому випадку неминучим є свідоме прагнення людини до підтримання певної посиленої напруги (К. Гольдштейн,

Г. Оллпорт), висування перед собою все більш складних завдань і проблем.

Укажемо на відмінність між поняттями розвитку та зростання. Розвиток – одна з форм змін. Концепт «зміни» у нейтральний спосіб свідчить про відсутність стабільності, спокою. Якщо процес наближення до цілі означає розвиток, то фінальне перетворення – розлучення зі старими та набуття нових, раніше не притаманних властивостей і якостей – означає зростання.

Значний вклад у розуміння розвитку зробив Л.С. Виготський, який вважав, що в розвитку діють суспільно-історичні закони, які й визначають його специфіку (соціальна ситуація розвитку як система відносин між людиною та соціальною дійсністю), а рушійною силою психічного розвитку є навчання. Останнє має вести за собою розвиток дитини від «зони актуального розвитку», яка характеризує те, що вона вже може зробити самостійно, до зони «потенційного розвитку», яка характеризує те, що дитина могла б зробити разом з дорослим. При цьому сам процес розвитку здійснюється у взаємодії зі скеровуючими розвиток дорослими в «зоні найближчого розвитку», що характеризує «відстань» між першими двома. Важливо зазначити, що, на думку Виготського, сила впливу соціальної ситуації, у якій особистість зростає, набуває спрямовального значення лише у зв'язку з переживанням. «Середовищем, – вважає Виготський, – визначає розвиток дитини через переживання середовища. Отже, найсуттєвішою є відмова від абсолютних показників середовища; дитина є частиною соціальної ситуації, ставлення дитини до середовища і середовища до дитини подається через переживання» [3, с. 383].

У концепції провідної діяльності суб'єкта, яка стала визначальною у вітчизняній психології на багато років (Л.І. Божович, П.Я. Гальперін, О.В. Запорожець, П.І. Зінченко, О.М. Леонтьєв, Д.Б. Ельконін), процес розвитку почав розглядатися як процес саморуку суб'єкта завдяки його діяльності. Найважливіший фактор і результат розвитку – досягнення того рівня, коли він стає саморозвитком, коли дитина з «об'єкта зовнішніх впливів» перетворюється на «суб'єкт життя, суб'єкт розвитку». Цінним для нас є й інше положення. Відповідно до культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, вихідним суб'єктом психічного розвитку є не окрема людина, а група людей. У їхній соціально-культурній діяльності та під її вирішальним впливом формується індивідуальний суб'єкт, що на певній стадії становлення набуває автономних джерел своєї

свідомості та переходить «у ранг» суб'єктів, що саморозвиваються.

У концепції С.Л. Рубінштейна суттєвим є розуміння розвитку особистості людини як становлення, тобто як виникнення в неї нових якостей, нових вищих рівнів буття, як руху до духовного сходження. Важливим є також розуміння її розвитку через взаємодію, діалектику суб'єкта й об'єкта, яка передбачає одночасність змінювання суб'єктом об'єкта та зворотного впливу цих змін на розвиток суб'єкта. Зрештою, найістотніше: суб'єкт діяльності ніколи не може бути зведений до самої діяльності, він завжди багатший, ніж ті конкретні форми, у яких він об'єктивується. У цьому існує ще один аспект розуміння розвитку особистості людини – через поняття потенційного, але ще не реалізованого нею, через поняття потенційного як проблемного, але ще не розкритого людиною. Для С.Л. Рубінштейна людина – це істинний суб'єкт саморозвитку і творчості.

Наголосимо, що загальна філософсько-психологічна концепція С.Л. Рубінштейна, згідно з якою зовнішні причини діють через внутрішні умови, є визначальною для з'ясування умов і механізмів становлення суб'єкта саморозвитку. «Все в психології особистості, яка формується, так чи інакше зовнішньо зумовлене, але ніщо в її розвитку не виводиться безпосередньо з зовнішніх впливів. Закони зовнішнього зумовленого розвитку особистості – це внутрішні закони. З цього має виходити справжнє розв'язання важливої проблеми розвитку і навчання, розвитку і виховання» [7, с. 33].

Процес становлення особистості, на думку Л.І. Божович, поступово звільняє її від безпосереднього підкорення впливам середовища та перетворює на активного творця як цього середовища, так і власне самої себе.

Теза С.Л. Рубінштейна про те, що для саморозвитку та самореалізації важливий збіг суспільних процесів і життєвого шляху особистості, стала основоположною для подальших концепцій. Процесуально-динамічний підхід (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, А.В. Брушлинський, Є.О. Буділова, Н.С. Мансуров, К.В. Шорохова, М.Г. Ярошевський та ін.) давав можливості здійснювати аналіз «змін» і «розвитку» особистості в «русі» її життєдіяльності. Особистість почала вивчатися як суб'єкт активності, здатний до ініціативи, відповідальності.

Так, у роботах К.О. Абульханової-Славської основна концептуальна схема розвитку особистості пов'язується з простеженням життєвого «руху», у процесі якого

відбуваються зміни людини. На думку вченої, епоха лише «створює можливість розвитку, а реалізує її сама особистість. Не самі по собі потреби та здібності спонукають активність особистості, а особистість виступає організатором свого життя; відкидає одне, будує життя на основі іншого, перебудовує третє» [1, с. 39–40].

За Л.І. Анциферовою, основним способом буття особистості є розвиток. Розвиток визначає основну потребу людини як універсальної родової істоти – постійно виходити за свої межі, досягати можливої повноти втілення в індивідуальній формі своєї родової сутності. Особистість постійно екстраполює себе у своє майбутнє. Останнє існує в особистості як мотив її розвитку і переживається людиною у вигляді пристрасного прагнення до своїх цілей. Бажання свого майбутнього і є бажання розвитку. Внутрішньою умовою розвитку особистості є постійна незавершеність як характерна генетична риса організації індивіда, як його потенційна можливість безмежного розвитку.

Загальна схема розвитку особистості подана В.П. Зінченком у такій логічній канві. Живий рух і недиференційовані форми активності породжують поведінку і діяльність, поведінка і діяльність породжують свідомість, свідомість породжує вільні дії та вчинки; нарешті, останні породжують особистість, яка усвідомлює своє місце в історії, тобто людину історичну. У свою чергу, особистість породжує нові форми діяльності, розширює власну свідомість. Саме в цьому полягає особистісне зростання. А.В. Брушлинський також дотримується положення про те, що зовнішнє неможливе без внутрішнього. Він конструює загальне розуміння людини як суб'єкта життєдіяльності.

Традиція розуміння процесу розвитку переважно як саморозвитку в українській психологічній науці є сталою [4; 5]

Становлення особистості Г.С. Костюк розглядав як детермінований суспільними умовами (навчанням, вихованням) процес «саморуку», що спонукається внутрішніми суперечностями, які виникають у ньому. З розвитком особистості зростає значення внутрішніх умов. Внутрішнє середовище стає фактором подальшого розвитку особистості, її «саморуку» від нижчих до вищих форм взаємовідносин із зовнішнім середовищем. Усвідомлюючи свої досягнення та недоліки, особистість виявляє прагнення до самовдосконалення, до самоосвіти та самовиховання. Створюючи нові цінності, вона сама особистісно зростає, стає суб'єктом власного розвитку. Згідно з по-

зицією вченого, сутність особистості в її індивідуальному розвитку виявляється в міру того, як формуються внутрішні умови, необхідні для її реалізації.

Водночас, як підкреслював Г.С. Костюк, розуміння розвитку як саморуку не знімає завдань педагогічного керування цим процесом. Аспект виховання розглядався вченим як провідна умова розвитку особистості. Лише при «виховній зумовленості» розвитку може існувати духовне зростання особистості дитини, її самодіяльність і «спонтанність». При цьому Г.С. Костюк неодноразово підкреслював той факт, що «духовна самостійність» особистості, починаючи з моменту індивідуального життя, є вирішальним фактором її розвитку.

Особливої уваги заслуговують дослідження П.Р. Чамати. Аналізуючи структуру та зміст самосвідомості, П.Р. Чамата розкрив механізми формування, показав особливість самої дитини, яка одночасно виступає об'єктом і суб'єктом самопізнання; охарактеризував роль такого чинника, як власна активність дитини; розкрив роль різних видів діяльності у становленні самосвідомості. Дослідження П.Р. Чамати присвячені також різним утворенням у структурі самосвідомості та функціям: це самооцінка, домагання, «Я-образ», самоконтроль, самовладання, саморегуляція, самовиховання тощо. Самосвідомість П.Р. Чамата розглядав як систему, що є визначальною у структурі особистості. Науковий доробок П.Р. Чамати ініціював низку сучасних досліджень проблем розвитку самосвідомості дитини: його сприйняли та розвинули учні – М.Й. Боришевський, О.І. Кульчицька, Л.С. Сапожнікова та ін. Кожен з них, у свою чергу, підготував плеяду науковців, що обґрунтували своє бачення проблеми свідомості та самосвідомості, самоактивності, саморозвитку [6].

Цінними для нашого дослідження виявилися погляди науковців на природу самовиховання (М.Й. Боришевський, В.В. Давидов, Л.М. Проколієнко, В.І. Слободчиков, Г.А. Цукерман). Діяльність самовиховання формується в результаті самопізнання та усвідомлення розбіжності реального Я та ідеального образу себе в майбутньому (М.Й. Боришевський).

На думку І.Д. Беґа, основою розвитку особистості є воля як першооснова соціальної форми поведінки людини. Воля як форма самодетермінації, спонукаючи до моральних дій, приводить особистість до «відповідального звернення», творення та саморозвитку. За позицією І.Д. Беґа, в психологічному розумінні воля є усвідомленим хотінням, яке дає особистості сво-

боду, оскільки хотіти означає оцінювати, вибирати, творити.

Розвиток особистості, на думку М.Й. Боришевського, пов'язаний з безперервним саморухом, постійним самооновленням, способом перебудови внутрішніх структур, їх взаємозв'язків, поступовим ускладненням і удосконаленням взаємодій особистості з оточенням. У всіх цих складних перетвореннях саморегуляція виступає як суттєвий момент розвитку особистості, як його основний інструмент [2]. Згідно з поглядами вченого, здатність до саморегуляції виступає однією з найважливіших вольових характеристик особистості; вона свідчить про стан функціональних взаємовпливів різних психологічних утворень, про якість оперування різними особистісними властивостями та змінними підсистемами особистості в її розвитку. У рівнях розвитку саморегуляції особистості відображаються суттєві тенденції активності особистості. Умовою виникнення здатності до саморегуляції, за позицією вченого, є реалізація в життєдіяльності принципу активності (самоактивності), у якому міститься момент вольової регуляції дій і поведінки особистості: як суб'єкт регуляції власної активності особистість на певному етапі розвитку самостійно визначає цілі і завдання своєї поведінки та діяльності, планує власні дії та вчинки, контролює та оцінює їх результати та наслідки для інших і себе особисто [2].

У дослідженнях Т.М. Титаренко життєвий світ особистості виступає як результат її саморуху, «саморозгортання, наростання суб'єктності як показника її зрілості», а також структурування особистісних цінностей і смислів відносно зовнішньої дійсності. Внутрішню логіку становлення життєвого простору особистості створюють спонтанні закони. Процес побудови образу світу пов'язаний з активністю особистості як суб'єкта власного життя. За визначенням вченої, саме особистість є активним творцем власного життєвого світу. «Особистість у розвитку – це більш глибока поступова індивідуалізація, дедалі виразніша своєрідність, відособленість від зовнішніх впливів, які поволи втрачають першочергову значущість» [8, с. 86–87].

У розробленій Т.М. Титаренко структурно-генетичній моделі цілісного саморозгортання життєвого світу людини представлені життєві кризи особистості як джерела та рушійні сили становлення її життєвого простору. Життєві кризи як деякий постфактум життя часто виникають стихійно і проходять спонтанно; саме вони виступають тією силою, що творить і розвиває особистість. До того ж, за позицією вченої, розвиток і пере-

творення особистості здійснюються внаслідок самопородження як нових видів «самоставлень» індивіда, так і його ставлень до довкілля. В остаточному підсумку основою особистісного розвитку виступає домінуюче ставлення до себе та до інших.

Згідно з уявленнями Т.С. Яценко, розвиток особистості полягає не тільки в побудові її вищих ієрархічних рівнів, але й у попередній редукції, пом'якшенні наявної структури особистості щодо стереотипізованих настанов – диспозицій психологічного захисту. Реалізація таких настанов завжди пов'язана з емоційним напруженням, низьким рівнем самоповаги, прагненням підвищити самооцінку. Як правило, особистість з вираженою здатністю до стереотипізації проявляє значну ригідність і низьку сприйнятливість у процесі спілкування. Механізмами особистісних змін, відповідно до позиції вченої, виступають процеси позитивної дезінтеграції і вторинної інтеграції особистісної структури суб'єкта, що здійснюється вже на вищому рівні розвитку. Останнє положення має для нас суттєве значення в плані розуміння умов прогресивного саморозвитку і виникнення його бар'єрів.

Відтак, стосовно особистості найважливішим фактором розвитку й формування є історіогенез, тобто освоєння культури як найважливішої сторони накопиченого людством соціального досвіду. При цьому необхідно розрізняти поняття «розвиток» і «формування». Поняття (і, відповідно, термін) «розвиток» стосується зазвичай таких систем, які мають високий ступінь самодостатності й автономні внутрішні джерела своїх якісних змін. Формування ж характеризує, як правило, об'єкти, якісні зміни яких відбуваються під впливом певних зовнішніх керуючих сил. Між цими поняттями немає нездоланої прірви. У процесах розвитку автономних і суверенних систем присутні моменти формування деяких їх складових, а в процесі формування певного об'єкта на деяких стадіях спостерігаються моменти розвитку окремих його компонентів.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, розвиток психіки – це зумовлений і водночас активний саморегулювальний процес. Це внутрішньо необхідний рух, саморух від нижчих до вищих форм і рівнів життєдіяльності, у якому зовнішні обставини (навчання та виховання) завжди діють через внутрішні умови. На наше переконання, у педагогічному процесі можна розглядати лише фактори оптимізації саморозвитку, враховуючи його механізми й закономірності. Змінитися особистість може лише на підставі власного бажання і завдяки власним зусиллям. Завданням же психологів,

передусім в роботі з особами юнацького віку – в період особистісного і професійного становлення молоді, є пошук шляхів і засобів актуалізації та активізації потреби й можливості саморозвитку, тобто формування суб'єкта особистісного саморозвитку. Останнє є предметом наших наукових досліджень і методичних розробок [4, 5].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – С. 19–44.
2. Боришевський М.Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершини духовності : [монографія] / М.Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л.С. Выготский ; под ред. Д.Б. Эльконина. – Т. 4. Детская психология. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.
4. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : [монографія] / С.Б. Кузікова. – Суми : Видавництво «МакДен», 2012. – 410 с.
5. Кузікова С.Б. Феноменологія саморозвитку в психосоціалній генезі особистості: суб'єктний підхід : [монографія] // Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика / за ред. С.Д. Максименка, В.Л. Зливікова, С.Б. Кузікової. – Книга 1. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. – С. 295-318.
6. Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження ; за ред. С. Д. Максименка, М. Й. Боришевського. – К., 1999. – 210 с.
7. Рубинштейн С.Л. Теоретические вопросы психологии и проблема личности / С.Л. Рубинштейн; под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря // Психология личности. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 28–34.
8. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
9. Хьелл Л. Теории личности (Personality Theories) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.